

Kowalski, Tadeusz

Nauczyciele i młodzież szkolna Pułtуска wobec walki narodu polskiego o niepodległość w latach 1914-1918

Rocznik Mazowiecki 12, 71-80

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Kowalski

Nauczyciele i młodzież szkolna Pułtuska wobec walki narodu polskiego o niepodległość w latach 1914–1918

Dzieje polskiej oświaty, a szczególnie szkolnictwa średniego i akademickiego, wskazują na nieustanne zrywy niepodległościowe młodzieży, konspiracyjną działalność w walce o odzyskanie wolności i niepodległości, na różne formy zachowania tradycji narodowych i kultywowania kultury polskiej. W historii miasta i społeczności Pułtuska udział młodzieży szkolnej i nauczycielstwa w podejmowanych walkach o wyzwolenie narodowe był zjawiskiem wyjątkowym, ogarniającym olbrzymie kręgi jego uczestników. Istotnym rysem aktywnej postawy nauczycieli i młodzieży szkolnej wobec walki o odzyskanie bądź utrzymanie niepodległości Polski stała się ciągłość zmagania w ponad półtora-wiekowym przedziale czasu: począwszy od insurekcji kościuszkowskiej, a zamykając na nielegalnej działalności gimnazjalnej organizacji Armii Krajowej. Ten symptom postaw i działań, zaledwie zasygnalizowany w regionalnej historii społeczno-militarnej i edukacyjnej, niewątpliwie zasługuje na wnikliwą i wieloaspektową penetrację badawczą.

Patriotycznej postawy uczniów i nauczycieli szkół pułtuskich oraz ich silnej motywacji do bezpośredniego udziału w walkach niepodległościowych można poszukiwać głównie w znajomości i pielęgnowaniu polskich tradycji obronnych i wyzwoleńczych z okresu powstań narodowych, a także reakcji na wszelkie przejawy rusyfikacji i germanizacji zaborców. W tych dążeniach, aspiracjach i walce z wrogiem istniała zasadnicza zbieżność postaw polskiej młodzieży i jej domów rodzinnych oraz polskich nauczycieli.

Z długiego okresu walki o wolność i niepodległość narodu polskiego ograniczymy się do I wojny światowej. W tym trwającym około 5 lat czasie zmagania z zaborcami, zakończonym odzyskaniem niepodległości w 1918 r., doniosłą rolę odegrali nauczyciele i młodzież szkolna ziemi pułtuskiej. Takie przekonanie wyraził jeden z wybitnych działaczy ruchu ludowego Piotr Koczara (1884–1957), współtwórca Polskiego Związku Ludowego. W swoich wspomnieniach, publikowanych w „Niepodległości” w 1931 r. (tom IV) wyeksponował działalność oświatowo-niepodległościową nauczycieli pułtuskiej szkoły rolniczej i Sta-

niśława Wyrwińskiego¹. W pełni zasadne jest utrwalenie w społecznej świadomości chociażby części nazwisk ludzi nie poddających się niewoli zaborców.

W Polskiej Organizacji Wojskowej

Ożywioną działalność niepodległościową prowadzili nauczyciele i młodzież szkolna powiatu pułtuskiego w ramach Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), będącej tajną organizacją militarną skierowaną przeciwko wojskom rosyjskim, a następnie przeciw niemieckiemu okupantowi.

Rozległa działalność Polskiej Organizacji Wojskowej, powstałej w sierpniu 1914 r. z inicjatywy Józefa Piłsudskiego, koncentrowała się wokół zadań dywersyjnych, sabotażowych i wywiadowczych. W zależności od biegu wydarzeń wojennych i politycznych przechodziła od pełnej konspiracji do aktywności półjawnej i legalnej, by pod koniec I wojny światowej powrócić do konspiracji. W każdej z jej faz rozwojowych naczelnym zadaniem była sprawa odzyskania przez Polskę niepodległego bytu narodowego.

POW, łącząc oddziały wojskowe Związku Strzeleckiego i Polskich Drużyn Strzeleckich, dość szybko zaczęła działać w całym Królestwie Polskim. Wcześniej też narodziła się na ziemi pułtuskiej. Pierwsze koło POW na wsi Północnego Mazowsza powstało w Kacicach, wsi położonej pod Pułtuskim, gdzie aktywną działalność oświatowo-ludową prowadził Piotr Koczara².

Obwód Pułtusk, obejmujący swoją działalnością obszar powiatu wchodził początkowo w skład okręgu Warszawskiego. Zgodnie z decyzją Komendy Naczelnej POW w lutym 1916 r. w związku z rozwojem strukturalno-organizacyjnym POW, został wydzielony z Okręgu Warszawy i wraz z powiatami: płońskim, ciechanowskim, przasnyskim i mławskim utworzył Okręg IIa Pułtusk. Wchodziły do niego także miasta: Nasielsk, Maków i Różan. Okręg IIa liczył wówczas 755 członków. Jego pierwszym dowódcą został Stanisław Wyrwiński. Mocą rozkazu Komendy Naczelnej z dnia 19 V 1917 r. Okręg IIa został podzielony na dwa samodzielne okręgi: IIa i IIb.

Kadrową podstawę POW na ziemi pułtuskiej, utworzonej jesienią 1915 r., stanowiła wyrobiona ideowo starsza młodzież szkolna i absolwenci rządowego gimnazjum męskiego w Pułtusku, oraz młodzież wiejska inspirowana przez ówczesnych działaczy ruchu ludowo-niepodległościowego.

Szczególnie aktywnie w POW działali: Józef Nodzykowski — komendant placówki w Kacicach, a następnie komendant obwodu i Okręgu Pułtusk; Franciszek Słomiński — syn lekarza, członek „piątki”, organizującej koło POW w Kacicach, a potem szef żandarmerii POW w Pułtusku; jego brat Waclaw Słomiński; synowie kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej w Pułtusku: Ro-

¹ *Mazowsze Północne w XIX-XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956*, zebrał i przygotował J. Szczepański, Warszawa-Pułtusk 1998, s. 285.

² J. Szczepański, *Drogi Mazowsza Północnego do niepodległości w latach I wojny światowej*, „Rocznik Mazowiecki”, t. X, 1998, s. 24.

man, Henryk i Ingacy Gutowscy; syn nauczyciela miejscowej szkoły Zygmunt Tałandziewicz oraz Michał Chrupek — syn leśniczego, Antoni Góralski, Jan Michałowski, Józef Mossakowski i Marian Ostrowski.

Wyróżniającymi się peowiakami, rekrutującymi się z pułtuskiego gimnazjum, byli również: Karol Czarkowski, późniejszy oficer Wojska Polskiego, podpułkownik w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie; Jan Korzeniowski, uczestnik i żołnierz I wojny światowej, więzień obozów niemieckich; Marian Nałęcz, późniejszy żołnierz frontowy, profesor pułtuskiego gimnazjum męskiego.

Peowiakami rekrutującymi się z Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Pułtusku byli m.in. Jan Jastrzębski, Józef Kocięcki, Władysław Kocot, Piotr Kopczyński, Wincenty Mossakowski, Tadeusz Nałęcz, Adam Domański, Stanisław Przemek, Adam Sobociński, Kazimierz Olbryś, Piotr Prus.

Oprócz gimnazjalnego oddziału męskiego POW funkcjonował mniej znany oddział żeński POW, powstały w 1916 r., rekrutujący się głównie z uczennic Żeńskiej Szkoły Handlowej (przekształconej w 1917 r. w Żeńskie Gimnazjum), kierowanej przez Lucynę Bełcikowską, a następnie przez Lucjana Kwieka. Komendantką 22-osobowego gimnazjalnego oddziału żeńskiego POW była Stefania Aluchna „Korwinówna”. Do zasadniczych obowiązków tego oddziału należała, oprócz różnego typu spraw kancelaryjnych, opieka nad rodzinami legionistów, przesyłanie paczek żywnościowych do obozu internowanych, prowadzenie kursów sanitarnych i prowadzenie pracy samokształceniowej oraz służba samarytańska i pomocnicza dla wojska³.

Interesujący epizod działalności niepodległościowej młodzieży szkolnej zrzeszonej w POW odnosi się do Wacława Sokolnickiego, związanego przez całe swoje dorosłe życie z Nasielskiem i ziemią pułtuską od 1917 r.

Otóż W. Sokolnicki w 1918 r. będąc uczniem Seminarium Nauczycielskiego im. Stanisława Konarskiego w Warszawie był członkiem POW. Z młodymi peowiakami szkolenie wojskowe prowadził oficer 5 pp Legionów Polskich Stefan Starzyński, uprzednio przebywający wraz ze swym oddziałem w Pułtusku. Niemcy wpadli na trop konspiracyjnej grupy POW. Sokolnicki wraz z kolegą otrzymali od Starzyńskiego zadanie przetransportowania sprzętu wojskowego z ul. Chmielnej na ul. Widok. W przebraniu robotników dwukołowym wózkiem przewieźli zamaskowany sprzęt na miejsce przeznaczenia. Nie odczuwali lęku, gdyż byli dobrze ubezpieczeni przez Starzyńskiego i jego współtowarzyszy. Nie przewidywali, że ze swym przełożonym, ale w innej roli, spotkają się podczas obrony Warszawy we wrześniu 1939 r.

Organizatorami i komendantami lokalnych drużyn (kompanii, plutonów, sekcji) byli zazwyczaj nauczyciele szkół publicznych, prawie żywiolowo powstających w wielu gminach powiatu pułtuskiego. W wyniku znacznego ożywienia kulturalno-oświatowego w latach poprzedzających wybuch I wojny światowej zaczęto przewidywać wprowadzenie powszechnego nauczania ele-

³ J. Szczepański, *Ziemia Pułtуска w walce o niepodległość*, Pułtusk 1993, s. 22.

mentarnego. Przykładowo warto podać, iż w latach 1912–1913 na obszarze gmin Gołbie i Winnica istniały zaledwie 3 szkoły ludowe, natomiast w momencie wybuchu wojny funkcjonowało już 11 szkół tego typu.

W tych warunkach sprawą oczywistą było zespolenie dążeń edukacyjno-patriotycznych nauczycieli z działalnością militarno-szkoleniową w walce o wolność i niepodległość kraju. Z tego też względu wielu nauczycieli było organizatorami i współtwórcami kół POW na ziemi pułtuskiej. Z dostępnych informacji wynika, iż należeli do nich m.in.⁴: Stefan Mackiewicz (1895–1918), nauczyciel w Lipnikach Starych; Jan Zygmunt Zybiewski (1891–1940), kierownik szkoły w Różanie; Bolesław Ufnal (1891–1941), kierownik szkoły w Nasielsku; Stanisław Kulesza (1894–1941), nauczyciel w Domosławiu, gm. Winnica; Leon Łukaszewicz (1894–1944), nauczyciel w Pułtusku; Jadwiga Miłancz (1887–1969), nauczycielka w Pomiechowie i Szczypiornie; Janina Miłancz (1884–1953), nauczycielka w Winnicy; Ludwik Zaremba (1884–1966), nauczyciel w Strzegocinie; Celina Piotrowska (1884–1966), nauczycielka w Somiance; Janina Żbikowska (1892–1973), nauczycielka w Świeszewie i Chmielewie; Ignacy Gutowski (1863–1940), kierownik szkoły w Pułtusku; Adam Jorkun (?–1935), kierownik szkoły w Serocku; Janina Zakrzewska (Małecka), nauczycielka w Grominie; Franciszek Sokolnicki (1895–1980), nauczyciel w Wieśnianach gm. Winnica.

Nauczyciele powiatu pułtuskiego odegrali wyjątkowo znaczącą rolę w tworzeniu Kół Młodzieży Wiejskiej. Koła młodzieży, powstające z inicjatywy i działające pod opieką nauczycieli skupionych w POW, prowadziły szeroką pracę oświatowo-kulturalną, urządzały kursy wieczorowe dla dorosłych, prowadziły własne biblioteki, prenumerowały tygodnik PSL „Wyzwolenie” i tygodnik „Gazeta Świąteczna”, organizowały amatorskie przedstawienia teatralne i zabawy taneczne. Ożywioną pracą oświatową kół młodzieżowych, zharmonizowaną z realizacją idei niepodległościowych i przygotowaniem do walki zbrojnej z zaborcą, kierowali mądrze i energicznie Zygmunt Załęski, sekcyjny POW, późniejszy członek Rady Ludowej, oraz Janina Zakrzewska (Małecka), nauczycielka z Gromina.

Nieco uwagi godzi się poświęcić czterem nauczycielom: Stanisławowi Wyrwińskiemu, Zygmuntowi Warenowi, Modestowi Galczyńskiemu i Gustawowi Pomianowskiemu.

Stanisław Wyrwiński był profesorem pułtuskiego gimnazjum męskiego, silnie związanym z ruchem niepodległościowym. W lipcu 1916 r. został mianowany Komendantem Okręgu POW w Pułtusku, mającego swoje obwody w Makowie, Różanie, Płońsku i Nasielsku. Umiejętnie wciągnął do rozwijającego się ruchu militarno-niepodległościowego młodzież gimnazjalną. 5 VIII 1916 r. doprowadził do udanej zbiórki wszystkich uczestników POW okręgu pułtuskiego. Nocą, w lasach w okolicach Trzcina, niedaleko Pułtuska, odebrał od całego

⁴ Księga pamięci zmarłych i pomordowanych nauczycieli i nauczycielek z powiatu pułtuskiego od 1918 roku (księga znajduje się w Oddziale ZNP w Pułtusku).

zgrupowania wspólną, uroczystą przysięgę. Z udokumentowanych źródeł wynika, iż 10 XII 1916 r. przemawiał na wielkim wiecu ludowym w sali „Lutnia”, zorganizowanym przez Radę Narodową Centralnego Komitetu Narodowego i Polskie Stronnictwo Ludowe w Pułtusku. Na tym wiecu domagano się m.in. zniesienia granicy okupacyjnej w Królestwie Polskim i powołania armii polskiej. Na zakończenie zgromadzeni odśpiewali *Jeszcze Polska nie zginęła* i *Boże coś Polskę*⁵.

Zygmunt Waren, nauczyciel szkoły elementarnej w Grabówcu i wybitny działacz niepodległościowy Ziemi Pułtuskiej, był współorganizatorem POW w powiecie pułtuskim. Wchodził w skład pierwszej „piątki” organizującej w 1915 r. POW w Kacicach. Czynn timer uczestniczył w rozwoju organizacyjnym POW, a następnie w rozbrajaniu Niemców pamiętnego 11 XI 1918 r. w Pułtusku. Napisał też kilka wierszy o tematyce patriotyczno-niepodległościowej. W lipcu 1920 r. w odpowiedzi na apel Rady Obrony Państwa jako ochotnik zaciągnął się do 201 pp Dywizji Ochotniczej i walczył w jej szeregach w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Zginął w sierpniu 1920 r. w bitwie pod Płońskiem. Został pochowany na cmentarzu w Przyborowicach Górnych⁶.

Modest Gałczyński po ukończeniu pułtuskiego gimnazjum rządowego został nauczycielem szkoły początkowej w Grominie, wsi położonej w pobliżu Pułtusza. Poza nauczaniem dzieci prowadził kursy wieczorowe dla starszej młodzieży wiejskiej i powiązał je ze szkoleniem wojskowym, organizowanym w ramach POW. W działalności przygotowującej młodzież do walki z okupantem, wykorzystał zakwaterowany w Grominie tabor batalionu 5 pułku Legionów Polskich, dowodzonego przez ppłk. Leona Berbeckiego, a przybyłego do pułtuskich koszar 28 XI 1916 r. Wspólne zajęcia szkoleniowo-wojskowe młodzieży wiejskiej i młodych legionistów okazały się nadzwyczaj skuteczne. W tym czasie powstało w Grominie także Koło Młodzieży Wiejskiej im. T. Kościuszki, kultywujące tradycje patriotyczno-niepodległościowe.

W plejadzie nauczycieli walczących o niepodległość kraju wyjątkową pozycję zajmował Gustaw Pomianowski, emisariusz Józefa Piłsudskiego na powiat pułtusi w latach 1915-1916. Kierował Powiatową Szkołą Rolniczą w Pułtusku, utworzoną w 1916 r. z inicjatywy Powiatowego Związku Kółek Rolniczych im. Stanisława Staszica, a subsydiowaną dość hojnie przez Radę Opiekuńczą gminy Kleszewo. Szkoła była zlokalizowana w prywatnym budynku p. Falby przy ul. Kościuszki. Nauczali w niej ludzie o głośnych nazwiskach. Potrafili przyciągnąć do niej młodzież chłopską o większych aspiracjach edukacyjnych i znacznym wyrobieniu ideowym. W tej szkole zbierali się działacze niepodległościowi i prowadzili konspiracyjne narady. Odbywały się w niej, poza planowymi zajęciami dydaktyczno-wychowawczymi, szkolenia wojskowe nowo otwartej szkoły podoficerskiej i szkoły żołnierskiej, nadzorowanej i kierowanej przez Ko-

⁵ Mazowsze Północne, op. cit., s. 260.

⁶ J. Szczepański, Ziemia Pułtusza, op. cit., s. 35.

menę Okręgu Pułtuskiego POW. Absolwenci pułtuskiej szkoły podoficerskiej: Waław Wyziński (student Politechniki Warszawskiej) i Stefan Olszewski (student Uniwersytetu Warszawskiego) sprawowali nadzór nad całością POW w Ciechanowskim. Wszyscy uczniowie szkoły rolniczej byli członkami POW i aktywnie uczestniczyli w rozbrajaniu Niemców w listopadzie 1918 r., a następnie kontynuowali służbę Ojczyźnie w Wojsku Polskim. Po odzyskaniu niepodległości szkoła przestała funkcjonować. Dyrektor G. Pomianowski miał powiedzieć: „Jestem szczęśliwy, gdyż po wielu latach żmudnej pracy doczekałem żniw i zbieram obfity plon”.

Członkowie pułtuskiego POW, uczestniczyli czynnie 11 XI 1918 r. nie tylko w rozbrojeniu i konwojowaniu żołnierzy niemieckich w swoim mieście, ale również w wyzwaniu Wyszkowa, Nasielska, Makowa i Różana.

Jeden z członków POW, Wincenty Mossakowski z Gromina, uczeń Seminarium Nauczycielskiego, relacjonował:

„Dnia 10 listopada 1918 r. odbyło się nad ranem ostatnie ćwiczenie wojskowe POW w lesie szpitalnym koło wsi Płocochowo, pod komendą Józefa Nodzykowskiego ps. „Mazur” ze wsi Kacice, zakończone serdecznym uściskiem dłoni ze słowami: „Do zobaczenia w wolnej Polsce”. (...) Po południu tego dnia udałem się do wsi Kacice, na zebranie członków Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”, które odbyło się w szkole. Obradowano przy otartych oknach, za którymi stał tłum ludowców, gdyż sala szkolna, wypełniona po brzegi, nie mieściła wszystkich. Obradowano w nastroju poważnym, patriotycznym i w ogromnym podnieceniu, gdyż była to chwila doniosłych wydarzeń na skalę historyczną. Przewodniczyli: Stanisław Deptuła i Piotr Koczara. Zgromadzenie ubezpieczali miejscowi peowiacy. Między innymi głos zabrał Maksymilian Malinowski, redaktor „Wyzwolenia”. Gdy wspomniał o Tymczasowym Rządzie Ludowym w Lublinie, który potrzebuje poparcia moralnego i materialnego społeczeństwa do wypełniania swych trudnych obowiązków, chłopci spontanicznie rzucali niemieckie marki na stół przydzielny. Wkrótce urósł stos, że do czapki by się nie zmieścił. Takiego entuzjazmu nie spotyka się. Była to nie lekcja, ale egzamin dojrzałości patriotycznej i obywatelskiej, zdany na celująco. Tego przeżycia nigdy nie zapomnę”⁷.

Ignacy Gutowski, uczeń gimnazjum męskiego w latach 1912-1921, relacjonował zaś: „11 listopada 1918 r. — Rozbrojenie Niemców, Niepodległość. Radość niezwykła — entuzjazm. Na domach pokazują się flagi biało-czerwone. W dniu tym grupa naszych kolegów z Dowództwa POW, czynna już od godzin nocnych, melduje się rano u Dyrektora Szkoły, prof. Kwieka, oświadczając, że otrzymała z Naczelnego Dowództwa rozkaz przystąpienia do rozbrojenia Niemców. Proszą Dyrektora o uznanie za zwolnionych już nieobecnych uczniów starszych klas i zwolnienie pozostałych uczniów, ochotników zdolnych

⁷ W. Mossakowski, Na 60-lecie Preparandy, Seminarium Nauczycielskiego i rozbrojenia Niemców w 1918 roku w Pułtusku (mps w posiadaniu autora).

do noszenia broni. Delegacja POW odmaszerowała. — Chłopcy starsi zerwali się z ław i pobiegli na wskazany punkt, gdzie formowanym oddziałom fasowano broń i amunicję. Dołączyła młodzież miasta i grupy POW z okolicznych wiosek. Otoczone starostwo niemieckie poddało się bez strzału”⁸.

Niezwykle cenionym i szanowanym peowiakiem był młody nauczyciel szkoły w Lipnikach Starych, Stefan Mackiewicz. Uczestniczył w rozbrajaniu Niemców 11 XI 1918 r., a następnie w ich eskorcie do Mławy. W wyniku silnego przeziębienia i zapalenia płuc zmarł w pułtuskim szpitalu 21 XII 1918 r. W manifestacyjnej ekspozycji zwłok wzięły udział kompania wojskowa z orkiestrą, straż pożarna, młodzież i ludność miasta. Został pochowany z honorami wojskowymi na cmentarzu św. Krzyża.

Walka z niemiecką polityką oświatową

W wyniku letniej ofensywy wojsk niemieckich w 1915 r. z terenów Królestwa Polskiego zostały wyparte wojska rosyjskie, czego następstwem oczywistym stało się opuszczenie wszystkich instytucji państwowych caratu i ewakuacja gimnazjów rządowych na obszary Rosji. Natychmiast po wkroczeniu 25 VII 1915 r. do Pułtuska oddziałów armii niemieckiej rozpoczęła się nowa okupacja.

Niemieckie władze okupacyjne zwróciły szczególną uwagę na szkolnictwo. Polityka oświatowa okupanta zmierzała do zniemczenia szkoły. Mapy, dzienniki lekcyjne i wszelkie akta szkolne były drukowane w języku niemieckim. Kiedy niektórzy nauczyciele nie chcieli przyjmować tych dokumentów, byli natychmiast zwalniani z pracy, a nawet aresztowani.

Spośród nauczycieli nie poddających się presji okupanta wypada wymienić m.in. następujące osoby⁹: Zofię Billową (1895-1973), nauczycielkę w Lipnikach Starych; Irenę Kurowską (Lachowską — 1898-1981), nauczycielkę w Bulkowie; Jana Zygmunta Zybiewskiego (1891-1940), nauczyciela i kierownika szkoły w Różanie; Bolesława Ufnala (1891-1941), nauczyciela w Piskorni i Nasielsku; Stanisława Kuleszę (1894-1941), nauczyciela w Domosławiu, gm. Winnica; Anastazję Luberadzką (1895-1948), nauczycielkę w Pokrzywnicy; Jana Pogorzelskiego (1882-1950), nauczyciela w Dąbrowie; Ludwika Zarembe (1884-1966), nauczyciela w Strzegocinie; Adama Dłuskiego (1899-1955), nauczyciela w Winnicy; Kazimierę Augustynowiczową (1887-1961), kierowniczkę szkoły w Popowie Kościelnym.

Antyniemiecka postawa nauczycieli w czasie I wojny światowej miała swoje tragiczne konsekwencje w okresie II wojny światowej. Część z tych nauczycieli została wywieziona do hitlerowskich obozów koncentracyjnych, skąd już nigdy nie powróciła.

⁸ I. Gutowski, *Wspomnienia ucznia Gimnazjum Męskiego w Pułtuskach z lat 1912-1921*, [w:] *Dawnych uczniów wspomnienia i refleksje*, Pułtusk 1987.

⁹ Księga pamięci, op. cit.

Na obszarach carskiej Rosji

Bezwzględna polityka rusyfikacyjna caratu w Królestwie Polskim, ustawiczna walka z dążeniami niepodległościowymi narodu polskiego oraz bieg wydarzeń spowodowały, iż na rozległych obszarach Rosji w okresie I wojny światowej znalazły się setki tysięcy polskich rodzin i indywidualnych osób. Ich postawa patriotyczna i różne przejawy pielęgnowania kultury polskiej oraz czynny udział w starciach zbrojnych z zaborcami wywarły duży wpływ na odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. Spośród nauczycieli, którzy przebywając na terenie Rosji w czasie I wojny światowej, kultywowali język, tradycje narodowe i wiedzę o kraju ojczystym, a po zakończeniu wojny powrócili do kraju i pracowali w pułtuskim szkolnictwie, godzi się wymienić przynajmniej kilkanaście osób¹⁰: Julię Rosnowską (1857-1925), wykładowcę w słynnym Gimnazjum św. Katarzyny w Sankt Petersburgu, będącym ostoją polskości wśród skupisk Polaków w Rosji, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości — nauczycielkę psychologii i pedagogiki w Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Pułtuskach; Zofię Bigoszewską (1888-1986), organizatorkę i nauczycielką szkoły polskiej w Sławucie na Wołyniu w majątku księżąt Sanguszków, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości — kierowniczkę szkoły w Niestępowie i Gładczynie Rządowym; Tomasza Janikowskiego, potomka zesłańca politycznego na Sybir, po odzyskaniu niepodległości — profesora gimnazjalnego w Pułtuskach i współtwórcę pułtuskiego harcerstwa; Cypriana Dziemskiego (1878-1939), jeńca politycznego zesłanego do Rosji po 1905 r., w Polsce Niepodległej kierownika szkół w Obrytem, Chrcynnie i Gzowie; Włodzimierza Fiszera (1885-1958), studenta Uniwersytetu Moskiewskiego, po zakończeniu I wojny światowej — nauczyciela języków obcych w gimnazjach pułtuskich; Marię Elżbietę Malinowską (1892-1961), nauczycielkę w Sankt Petersburgu, a w Polsce Niepodległej — nauczycielkę historii w Państwowym Seminarium Nauczycielskim i Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. K. Potockiej w Pułtuskach; Eugenię Roman (Mikusińską — 1890-1962), nauczycielkę w guberni orłowskiej, a po odzyskaniu niepodległości — nauczycielkę Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 w Pułtuskach; Cecylię Piotrowską (1884-1966), nauczycielkę prywatną na polskich dworach na Litwie, a po zakończeniu I wojny światowej — nauczycielkę w Somiance i Pułtuskach; Marię Annę Muraszko (1884-1968), nauczycielkę tajnego nauczania i w szkole Polskiej Macierzy Szkolnej w Kijowie; Jadwigę Kozubowską (1878-1963), kierowniczkę szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej w Sankt Petersburgu, a w Polsce Niepodległej — nauczycielkę Szkoły Ćwiczeń Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Pułtuskach.

Nieco więcej uwagi należy poświęcić Leonowi Butrymowiczowi (1883-1948), działaczowi niepodległościowemu, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości — dyrektorowi Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Pułtuskach. Leon Butrymowicz lata I wojny światowej spędził w Szwecji. Pracował jako

¹⁰ Ibidem.

wykładowca w Miejskim Uniwersytecie Ludowym w Sztokholmie, ucząc języka rosyjskiego i korespondencji handlowej. Był też tłumaczem w redakcji miesięcznika wydawanego dla Rosji przez Szwedzki Związek Eksportowy oraz korespondentem Rosyjskiego Czerwonego Krzyża. W domach polskich uczył młodzież języka polskiego i historii. Dużą aktywność ujawnił w Komitecie Polskim niesienia pomocy Polakom dotkniętym wojną i jej okropnościami.

Udział w działaniach wojennych

W polskich formacjach wojskowych, a zwłaszcza w Legionach Polskich, walczących o niepodległość kraju w latach I wojny światowej, uczestniczyło wielu pułtuszczyków: absolwentów gimnazjum męskiego i nauczycieli. Przykładowo można wymienić braci Adama i Mariana Belcikowskich, synów przełożonej prywatnej żeńskiej Szkoły Handlowej Lucyny Belcikowskiej (Górawskiej) i właściciela drukarni, późniejszego burmistrza m. Pułtusza, Karola Belcikowskiego; braci Hugona, Ryszarda i Stefana Handke, wywodzących się ze znanej rodziny mieszczańskiej Handków; oraz syna Leokadii Porczyńskiej (imię nieznanne), założycielki prywatnej szkoły podstawowej i braci Henryka i Romana Gutowskich, synów kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej w Pułtusku, Ignacego Gutowskiego.

Dla wielu uczniów pułtuskiego gimnazjum im. P. Skargi POW była nie tylko dobrym przygotowaniem do orężnego starcia z zaborcą, lecz również wprowadzeniem do służby wojskowej w niepodległej Polsce. W szeregi Wojska Polskiego wstąpili m.in.: Tadeusz Blekicki, Michał Chrupek, Roman Gutowski, Marian Janicki, Tadeusz Kossakiewicz, Mieczysław Lange, Waclaw Leszczyński, Antoni i Józef Mossakowscy, Jan Michałowski, Stanisław Ostrowski, Henryk Patrycy, Teofil Roman, Zygmunt Sarnowiec, Sylwiusz Skalski, Aleksander, Franciszek i Waclaw Słomińscy, Henryk Szolc, Tadeusz Śleszyński, Feliks i Franciszek Załęscy. Odegrali oni ważną rolę w obronie odzyskanej niepodległości w czasie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r.

Wśród żołnierzy uczestniczących w zbrojnych starciach w ramach polskich formacji militarnych byli m.in. następujący pułtuscy nauczyciele: Waclaw Baranowski, syn Szymona (1880-1920), dyrektor Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. K. Potockiej w Pułtusku; Józef Brzuchacz, s. Józefa (1888-1949), profesor gimnazjów pułtuskich; Bronisław Sielużycki, s. Konstantego (1886-1962), nauczyciel Państwowego Gimnazjum Męskiego im. P. Skargi w Pułtusku; Wiktor Łukaszewicz, s. Józefa (1893-1969), nauczyciel publicznych szkół powszechnych w Pułtusku; Aleksander Chrzanowski, s. Waleriana (1899-1958), nauczyciel w Jadwisinie i Serocku; Woźniak (brak bliższych danych biograficznych), nauczyciel w Strzegocinie, zmarły na skutek ran odniesionych na froncie w 1918 r.; Władysław Kaczmarczyk, s. Jakuba (1899-1978), uczeń Seminarium Nauczycielskiego, a następnie nauczyciel w Gładczyźnie Rządowym; Zdzisław Kaźmirkiewicz, s. Jana (1889-1979), nauczyciel w Gąsowie; Wincenty Mossakowski, s. Pawła (1899-1980), uczeń Seminarium Nauczycielskiego, a następnie nauczy-

ciel w Wólce Lubielskiej i Leszczydole Starym; Franciszek Sokolnicki (1895-1980), nauczyciel w Serocku; Władysław Godlewski (1897-1980), nauczyciel w Przemiarowie; Edmund Siedlnicki (brak bliższych danych biograficznych), nauczyciel w Państwowym Gimnazjum Męskim im. P. Skargi w Pułtusku; Stanisław Kluczek, s. Franciszka (1892-1977), nauczyciel ludowy w Kuczynie, a później kierownik szkół publicznych w Makowie Mazowieckim i Pułtusku..

Nauczyciele pułtuscy, których indywidualne losy i przeżycia spletały się z dziejami całego narodu, odegrali pierwszoplanową rolę w budowaniu zrębów państwowości polskiej po odzyskaniu niepodległości 1918 r. Wielu z nich na podstawie autopsji dobrze orientowało się, czym jest niewola, i jaka jest cena wywalczonej suwerenności państwowej, osobiście doznało zastraszającej siły imperium carskiego i rzeczywistości bolszewickiej. Stąd też ich argumentacja wychowawcza w obronie zagrożonej Ojczyzny w 1920 r. mogła mieć decydujące znaczenie w wyzwalaniu patriotycznej motywacji i kształtowaniu ideowego oblicza młodego pokolenia.

Przedstawiony w dużym skrócie epizod dziejów pułtuskiego szkolnictwa dowodzi, jak patriotyczna realizacja idei niepodległościowych i narodowych była wszechobecna w procesie edukacji szkolnej i zachowaniu się młodzieży. Wskazuje także na ciągłość wychowania patriotycznego szkoły i domu w zróżnicowanych warunkach historycznych. Zrywy niepodległościowe nauczycieli i młodzieży szkolnej w latach 1914-1918 w wielu przypadkach rozstrzygały o ich dalszych losach i karierze zawodowej. Nieprzypadkowo ci sami nauczyciele i ta sama młodzież zapisali złotą księgę walki i bohaterstwa na wszystkich frontach II wojny światowej.